

Η παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη νεοελληνική πεζογραφία (συνέχειες, ασυνέχειες, ρήξεις)

Έρη Σταυροπούλου*

Είναι γνωστό και πολυσυζητημένο το γεγονός ότι η Μικρασιατική Καταστροφή (όρο στον οποίο περιλαμβάνω την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, τη μεγάλη «Έξοδο» των προσφύγων και τη μετεγκατάστασή τους στην Ελλάδα, που σήμανε το τέλος της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας και τη συρρίκνωση του ελληνισμού στα ελλαδικά όριά του) είχε τεράστια επίδραση στη νεοελληνική λογοτεχνία. Η επίδραση αυτή υπήρξε πολλαπλή. Σχηματικά μπορούμε να πούμε ότι παρουσιάζεται σε τρία διαφορετικά πεδία:

Πρώτα, με την άφιξη ενός αξιόλογου αριθμού προσφύγων, που είτε είχαν ήδη αρχίσει τη λογοτεχνική τους σταδιοδρομία ή ασχολήθηκαν μετά τον ερχομό τους με τη λογοτεχνία. Τη θετική επενέργεια που είχαν οι πρόσφυγες για τη λογοτεχνία μας, επισημαίνει είκοσι χρόνια μετά τη Μικρασιατική καταστροφή πολύ παραστατικά ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος: *«Χρειάζεται να σταθούμε σ' ένα εξωτερικό γεγονός που είχε τεράστια εσωτερική απήχηση: στο γεγονός πως η νεοελληνική πεζογραφία πέρασε από τα χέρια των συγγραφέων της "κυρίως Ελλάδος" στα χέρια των Μικρασιατών, των Κωνσταντινουπολιτών, των νησιωτών. Η Πόλη, τα παράλια της Ιωνίας και τα αιολικά παράλια, τα νησιά του Αιγαίου, η Κρήτη ήρθαν να χύσουν καινούργιο αίμα στις φλέβες της λογοτεχνίας μας. Η μεγάλη "μετοικεσία", ο ξεριζωμός και το ξαναφύτλημα στο αρχέγονο πάτριο έδαφος τέτοιου πλήθους Ελλήνων, δεν άλλαξαν μονάχα την εδώ κοινωνική σύνθεση, δεν έδωσαν μονάχα ένα πλούσιο, φανταχτερό και ζωντανό χρώμα στην καθημερινή ζωή, μα συντέλεσαν και μια ψυχική και πνευματική μετατροπή, που βρήκε και στην τέχνη του λόγου την αρμόδια συχνά έκφρασή της.»*¹

Βέβαια, τη μεγάλη περιπέτεια δεν τη βίωσαν μόνο οι Έλληνες της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου, αλλά και οι Έλληνες στρατιώτες στην Ανατολή, πολλοί από τους οποίους ήταν στρατευμένοι μια ολόκληρη δεκαετία (1912-1922). Την έζησαν, επίσης, οι κάτοικοι του ελλαδικού χώρου, οι οποίοι σε μια δύσκολη οικονομικά και πολιτικά περίοδο για την Ελλάδα που αντιμετώπισαν το μεγάλο κύμα των προσφύγων. Από αυτό το σύνολο προήλθαν οι συγγραφείς, καθώς και οι ήρωες των έργων.

Στο δεύτερο πεδίο τοποθετείται η δημιουργία ενός ιδιαίτερου πνευματικού και ψυχικού κλίματος, με χαρακτηριστικά, όπως η καταθλιπτική ατμόσφαιρα, το ασφυκτικό περιβάλλον και η αίσθηση ήττας και καταστροφής, απραξίας, αδράνειας και καταποντισμού

* Έρη Σταυροπούλου, καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας, Τμήμα Φιλολογίας, Φιλοσοφική Σχολή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (estavrop@phil.uoa.gr). Μια πρώιμη μορφή αυτής της εργασίας βλ. στο Σταυροπούλου 2006.

¹ Παναγιωτόπουλος²1980, 23.

των ιδανικών του έθνους. Ο Λίνος Πολίτης το περιγράφει στην *Ιστορία της λογοτεχνίας του*: «Ένα γεγονός άσκησε μεγάλη επίδραση στους λογοτέχνες της γενιάς αυτής, γεγονός που ρίχνει τη βαριά σκιά του σε όλη τη μετέπειτα λογοτεχνική παραγωγή και σε όλη την πνευματική και την κοινωνική οργάνωση: η Μικρασιατική καταστροφή και η ανταλλαγή των πληθυσμών που ακολούθησε. Ιδέες και όνειρα που έτρεφαν τις προηγούμενες γενιές για την αποκατάσταση του ελληνισμού στα πρωτερινά όρια του βυζαντινού κράτους, κατέρρευσαν μονομιάς τον Σεπτέμβριο του 1922, και μια καινούρια τραγικότητα και σοβαρότητα αντικατέστησαν τον προγενέστερο κάπως χιμαιρικό ρομαντισμό. Η γενιά του 30 εκφράζει στη λογοτεχνία την καινούρια αυτή ωρίμανση.»²

Τέλος, συνδέεται με την παρουσία των γεγονότων που σχετίζονται με την Καταστροφή στη θεματολογία της λογοτεχνίας μας και ειδικότερα της πεζογραφίας.³ Και αυτό είναι το τρίτο στοιχείο της θετικής επίδρασης που είχε το ζήτημα των χαμένων πατρίδων στη λογοτεχνία μας: ότι δηλαδή έδωσε κυριολεκτικά μια δεξαμενή θεμάτων, που γονιμοποίησε την έμπνευση μιας πλειάδας συγγραφέων και εξελίχτηκε σε έναν από τους σημαντικότερους λογοτεχνικούς μύθους του ελληνισμού.

Πράγματι, όλα τα κείμενα που μας ενδιαφέρουν στηρίζονται σε σταθερές χωροχρονικές συντεταγμένες και εντάσσονται σε έναν εκ των προτέρων καθορισμένο θεματικό κύκλο, γι' αυτό άλλωστε υπερτερεί συντριπτικά η πεζογραφία (και κυρίως η ρεαλιστική) έναντι της ποίησης.⁴

Βεβαίως, οι τρεις πόλοι αυτού του σχήματος βρίσκονται σε αμοιβαία επίδραση. Κάποιος γίνεται λογοτέχνης ωθούμενος από το κλίμα της εποχής ή εμπνεόμενος από το θέμα της Μικράς Ασίας ή αντίθετα συμβάλλει μέσω της θεματικής του έργου του στη διαμόρφωση αυτού του θλιβερού πνευματικού κλίματος.

² Πολίτης 1978, 302.

³ Αν και η μελέτη μου δεν εντάσσεται άμεσα στη Συγκριτική Γραμματολογία, χρήσιμα είναι τα όσα γράφουν οι P. Brunel, Cl. Pichois και A.-M. Rousseau σχετικά με τη «θεματολογία» ως τομέα μελέτης και τη «θεματική» ως μέθοδο, η οποία μπορεί να περιλάβει εκτός από τη θεματολογία και ένα λογοτεχνικό κίνημα ή ένα είδος ή ακόμη και ένα ύφος (Brunel, Pichois, Rousseau 2003, 184-214). Για τη θεματική κριτική (μαζί με την ανασκευή των αντιρρήσεων για την εφαρμογή της) βλ. Sollors 1993.

⁴ Είναι γεγονός ότι η ανάγκη να αποδοθούν οι τραγικές περιπέτειες του Ελληνισμού σε μια ανεπτυγμένη αφήγηση μπορούσε να καλυφθεί μόνο με τον πεζό λόγο. Αντίθετα, ο συνοπτικός, υπαινικτικός και μεταφορικός ποιητικός λόγος, αν και συναισθηματικά ισχυρότερος, υστερεί στην λεπτομερή απεικόνιση των γεγονότων και στην αφήγηση προσωπικών ιστοριών, στη δημιουργία εικόνων ζωής, στην προβολή αυτής της τραγωδίας με καταγγελτικό τρόπο και στη διατήρηση μιας καθαρής περιγραφής των χαμένων πατρίδων στη μνήμη. Ενώ διατρέχει την ποίηση, όπως για παράδειγμα την ποίηση του Γιώργου Σεφέρη, με τρόπο υπαινικτικό, ως ψυχικό κλίμα της καταστροφής, του καταποντισμού των ιδανικών του έθνους αλλά και της ιδεολογικής, αισθηματικής και κοινωνικής διάλυσης που ακολούθησαν τη συμφορά του 1922, οι στίχοι δεν δίνουν με ρεαλιστική ακρίβεια το χρονικοτοπικό στίγμα της συμφοράς, αυτό δηλαδή που υπήρξε για αρκετά χρόνια το ζητούμενο. Για παράδειγμα, η ποιητική ανθολογία των Απόστολου και Καίτης Μαγγανάρη, *Θρήνοι και παινέματα για τις χαμένες πατρίδες* (Μαγκανάρης 1988) περιλαμβάνει ένα πολύ μεγάλο αριθμό έργων, που δεν συνδέονται, όμως, όλα άμεσα με το θέμα της Μικράς Ασίας, της Καταστροφής και της προσφυγιάς.

Η εντυπωσιακή παρουσία της Μικρασιατικής Καταστροφής στη λογοτεχνία αποτέλεσε από νωρίς θέμα μιας μεγάλης σειράς δημοσιευμάτων. Στο εύλογο, λοιπόν, ερώτημα τι με οδηγεί να επαναφέρω το θέμα αυτό σήμερα για εξέταση, θα απαντούσα πρώτα ότι παρά τη μεγάλη βιβλιογραφία για τα λογοτεχνικά έργα με θέμα την Μικρασιατική Καταστροφή δεν διαθέτουμε μια ολοκληρωμένη συνολική μελέτη, που να περιλαμβάνει και τα νεότερα και σύγχρονα έργα. Το καλύτερο σχετικό βιβλίο του Thomas Doulis, *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster*, εκδόθηκε το 1977, άρα περιλαμβάνει κείμενα που εκδόθηκαν ως τις αρχές της δεκαετίας του '70, ενώ της Τόνιας Καφετζάκη, *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία* (2003), αν και πολύ νεότερο και πλούσιο σε αναφορές και σχόλια, έχει εξορισμού πολύ πιο περιορισμένο θέμα, διότι εξετάζει έργα που εκδόθηκαν σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Επιπλέον ως κοινωνική επιστήμονας ενδιαφέρεται να αξιολογήσει τη λογοτεχνία κυρίως ως μαρτυρία.⁵

Το βιβλίο του Doulis είναι μια εκτενής μελέτη, προϊόν μεγάλης έρευνας, στο οποίο παρουσιάζονται και σχολιάζονται αρκετά σχεδόν άγνωστα μυθιστορήματα ή αυτοβιογραφικές αφηγήσεις για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ωστόσο, καθώς στην αφετηρία της μελέτης του βρίσκεται η άποψη ότι η λογοτεχνία καθρεφτίζει σε μεγάλο βαθμό την εποχή της, ο συγγραφέας ενδιαφέρεται να παρουσιάσει κυρίως πώς το ιστορικό γεγονός επηρεάζει τους συγγραφείς, επιδρά στην εξέλιξη συνολικά της πεζογραφίας και συμβάλλει ακόμη και στη διαμόρφωση έργων, τα οποία δε σχετίζονται άμεσα με τα περιστατικά της Μικράς Ασίας.⁶ Επιπλέον δεν ασχολείται με τη συνολική ταξινόμηση αυτής της θεματολογίας ούτε εξετάζει συστηματικά τους τρόπους γραφής, καθώς προβάλλει κυρίως την ιδεολογική διάσταση των έργων. Η υπόλοιπη βιβλιογραφία, όσο είμαι σε θέση να γνωρίζω, εντοπίζεται, κυρίως, στην εξέταση έργων της γενιάς του '30 ή μεμονωμένων συγγραφέων ή κειμένων.⁷

Δεύτερο και σημαντικότερο, διότι η μακρόχρονη σχετική ενασχόλησή μου μού έδειξε ότι με το πέρασμα του χρόνου το ενδιαφέρον γύρω από το θέμα αλλά και τα σχετικά κείμενα δεν μειώνονται, αλλά, όπως συνέβη και το 2012, κατά την πρόσφατη επέτειο των 90 χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή εξακολουθούν να αυξάνονται.

Με ενδιαφέρει, λοιπόν, να εξετάσω πώς αυτό το ιστορικό γεγονός (τα στοιχεία του οποίου θεωρώ δεδομένα και δεν θα τα παρουσιάσω) με ακριβή χρονικοτοπική αφετηρία και

⁵ Καφετζάκη 2003, 27.

⁶ Βλ., για παράδειγμα, πώς σχολιάζει την επιρροή του 1922 στην πνευματική διαμόρφωση και την καλλιτεχνική εξέλιξη των Κ. Βάρναλη και Ν. Καζαντζάκη, δύο λογοτεχνών, που όπως γράφει, δεν θεωρούνται γενικά ότι επηρεάστηκαν ιδιαίτερα από τη Μικρασιατική Καταστροφή (Doulis 1977, 124-150).

⁷ Συγκέντρωση σχετικού υλικού βλ. και σε άλλα δημοσιεύματα, όπως Λιάτσος²1972 και Μηλιώρης 1967.

συγκεκριμένες διαστάσεις μεταβλήθηκε σταδιακά σε έναν από τους δυναμικότερους θεματικούς κύκλους της νεοελληνικής λογοτεχνίας του 20ού αιώνα και, όπως αποδεικνύεται, η παρουσία του παραμένει ισχυρή και τον 21^ο. Στόχος της εργασίας μου είναι η συνολική αποτίμηση τόσο αυτής της θεματολογίας όσο και των αφηγηματικών τρόπων που χρησιμοποίησαν οι συγγραφείς, οι οποίοι έγραψαν για τη Μικρασιατική Καταστροφή, για να διερευνηθεί η τυχόν εξέλιξη, και για να επισημανθούν τα σταθερά χαρακτηριστικά αλλά και οι ουσιώδεις αλλαγές. Σε μια ευρύτερη προοπτική, που όμως εδώ, λόγω του εξαιρετικά περιορισμένου χώρου, μπορώ να θέσω μόνο αλλά όχι και να εξετάσω διεξοδικά, η μελέτη των κειμένων δεν αποκαλύπτει μόνο τον τρόπο της σύνθεσής τους αλλά και την ιδεολογική τους συνιστώσα και την επαναπρόσληψη του ιστορικού γεγονότος από τους λογοτέχνες σε νέες ιστορικές και κοινωνικοπολιτικές συνθήκες. Για τον ίδιο λόγο οι παρατηρήσεις μου δίνονται εδώ πολύ περιληπτικά και αξιωματικά.

Οφείλω πάντως εξ αρχής να επισημάνω ότι δεν θα προσπαθήσω να κάνω μετρήσεις με στατιστική ακρίβεια είτε με βάση τη χρονική σειρά των έργων είτε με βάση την καταγωγή των συγγραφέων (Μικρασιάτες, Ελλαδίτες) ή την αριθμητική ποσόστωση των επιμέρους θεμάτων, μοτίβων, τρόπων κ.λπ. Μια τέτοια προσπάθεια θα ήταν αδύνατη, αφού δεν έχουν καταγραφεί και μελετηθεί όλα τα σχετικά κείμενα. Προπάντων, δεν έχει γίνει συστηματική έρευνα στα λαϊκά μυθιστορήματα και στις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις με μορφή μυθιστορηματική, ούτε στα πολλά βιβλία που έχουν εκδοθεί κατά τα τελευταία χρόνια. Επιπλέον, η σχετική βιβλιογραφία του Παύλου Χατζημουσή, *Βιβλιογραφία 1919-1992. Μικρασιατική εκστρατεία-Ηττα-Προσφυγιά*, δεν παρουσιάζει πληρότητα και χρειάζεται συμπληρώσεις και νέα ταξινόμηση.

Κατά κάποιο τρόπο την απάντηση στο ερώτημα αν είναι απαραίτητες οι ποσοτικές μετρήσεις στη μελέτη της λογοτεχνίας την δίνει ο Τσβετάν Τοντόροφ, του οποίου τον προτεινόμενο τρόπο επιστημονικής προσέγγισης ακολουθώ στην εργασία μου: «*συλλέγουμε έναν σχετικά περιορισμένο αριθμό περιστατικών, εξάγουμε από αυτά μια γενική υπόθεση, και την επαληθεύουμε σε άλλα έργα, διορθώνοντάς την (ή απορρίπτοντάς την). Όποιος κι αν είναι ο αριθμός των φαινομένων που μελετούμε (εδώ των έργων), θα έχουμε πάντοτε εξίσου ελάχιστα το δικαίωμα να συνάγουμε από αυτά κανόνες καθολικούς· το αρμόδιο δικαίωμα δεν το δίνει η ποσότητα των παρατηρήσεων, αλλά μόνο η λογική συνοχή της θεωρίας.*»⁸

Ας δούμε, λοιπόν, πρώτα ένα στοιχείο που αφορά τους συγγραφείς και παρουσιάζει μια αναμενόμενη εξέλιξη. Σε ένα χρονικό εύρος από τα μέσα περίπου της δεκαετίας του 1920, που αρχίζει η παραγωγή σχετικών κειμένων, ως το 1995 τουλάχιστον, που ο Τάσος

⁸ Τοντόροφ 1991, 8.

Αθανασιάδης δημοσίευσε τους δύο τελευταίους τόμους του μυθιστορήματος *Τα παιδιά της Νιόβης*, οι δημιουργοί στη συντριπτική πλειοψηφία τους υπήρξαν μάρτυρες των γεγονότων, γεννήθηκαν άρα αρκετά πριν το 1922 τόσο οι Μικρασιάτες όσο και οι Ελλαδίτες. Είναι, όμως, αξιοσημείωτο ότι, καθώς οι δεκαετίες περνούν, αρκετοί από τους νεότερους συγγραφείς που γράφουν για το θέμα είναι απόγονοι Μικρασιατών, έχουν γαλουχηθεί με τις αφηγήσεις τους και ενδιαφέρονται να προβάλουν αυτή την καταγωγή στο βιογραφικό τους. Ένα στοιχείο «τοπικισμού» είναι λοιπόν έντονο μεταξύ των δημιουργών αυτού του θεματικού κύκλου.

Στις πρώτες μετά το 1922 δεκαετίες τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν αυτές τις δύο ομάδες δημιουργών, όπως η πολιτική ταυτότητα (Βενιζελικοί ή βασιλικοί), είναι αρκετά ευκρινή και επηρεάζουν ιδεολογικά τη γραφή τους. Η στόχευση επίσης παραλλάζει, καθώς οι πρόσφυγες συγγραφείς έχουν δύο αλληλένδετους στόχους, να διατηρήσουν τα όσα συνέβησαν στη μνήμη και να αποκαλύψουν τις αιτίες και τους ενόχους της μεγάλης τραγωδίας, ενώ οι Ελλαδίτες επιθυμούν περισσότερο να προβάλουν τις αρνητικές συνέπειες της βίαιης εμφάνισης των προσφύγων στη χώρα.

Σε γενικές γραμμές οι Μικρασιάτες γράφουν υπέρ των προσφύγων. Ανάλογα, από τους Ελλαδίτες όσοι είχαν συμμετοχή στον πόλεμο, όπως π.χ. ο Μυριβήλης, αντιμετωπίζουν με κατανόηση τα προβλήματα της αναγκαστικής ένταξής τους στη νέα τους πατρίδα.⁹ Ωστόσο, ελάχιστοι Ελλαδίτες αφιερώνουν στο θέμα ολόκληρα έργα. Όπως θα δούμε, στη μεσοπολεμική πεζογραφία η παρουσία και η σκληρή ζωή των προσφύγων στην Ελλάδα περιγράφεται από τους ντόπιους συγγραφείς άλλοτε με αρνητικά χρώματα, άλλοτε με αίσθηση συμπόνιας στο πλαίσιο όμως άλλων θεμάτων.¹⁰ Ιδιαίτερη είναι η περίπτωση του Γρ. Ξενόπουλου και του μυθιστορήματός του *Πρόσφυγες* (1934). Η μεγάλη βοήθεια μιας αθηναϊκής οικογένειας στη Μικρασιάτισσα ηρωίδα, η ευτυχής κατάληξη της ερωτικής της ιστορίας και η καλή και γρήγορη αποκατάσταση της ίδιας και της οικογένειάς της στην

⁹ Στο μυθιστόρημα του πρόσφυγα Σωκράτη Προκοπίου, *Σαν ψέμματα και σαν αλήθεια* (1928), αντιπροσωπευτικό και άλλων έργων Μικρασιατών συγγραφέων, καταγγέλλεται η αδιαφορία του ελληνικού κράτους για την περίθαλψη των προσφύγων. Εξαιτίας των κακών συνθηκών της ζωής στους προσφυγικούς καταυλισμούς πεθαίνει φυματική η ηρωίδα, ενώ η αναλγησία του ντόπιου πληθυσμού είναι φανερή και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζουν τον πονεμένο πατέρα της. Ο Στράτης Μυριβήλης στα μυθιστορήματα *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (1932) και *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) προσπαθεί να αποδώσει και στους μεν και στους δε τις ευθύνες τους. Αξιοσημείωτο είναι ότι στο πρώτο από αυτά τα έργα φωτίζεται όχι μόνο ο κόσμος των προσφύγων και των ντόπιων αλλά και των αποστρατευμένων στρατιωτών, που προσπαθούν να συνέλθουν από τις τραυματικές εμπειρίες του πολέμου.

¹⁰ Σε αρκετά μυθιστορήματα διαγράφονται ανάγλυφα η επιφυλακτικότητα του ντόπιου και η αρνητική προδιάθεση απέναντι στους «ξένους», διαθέσεις οι οποίες οφείλονται κυρίως σε πολιτικά αίτια. Ο γηγενής Αντώνης Τραυλαντώνης, για παράδειγμα, στη *Λεηλασία μιας ζωής* (1935) αποτυπώνει στην στάση του απέναντι στους πρόσφυγες τον αντιβενιζελισμό του. Αντίθετα, ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος στην *Αστροφεγγιά* (1945) καταγγέλλει την ανεπαρκή βοήθεια του κράτους προς τους δυστυχείς και εξαθλιωμένους πρόσφυγες.

πρωτεύουσα φανερώνει ότι ο συγγραφέας ουσιαστικά δεν έχει αντιληφθεί τη βαρύτητα της τραγωδίας του 1922.

Περνώντας τώρα από τους δημιουργούς στη λογοτεχνική παραγωγή και σε μια αδρή θεματική κατάταξη των έργων, διακρίνουμε τρεις βασικές θεματικές ενότητες, όπως έχουν καθιερωθεί στις σχετικές μελέτες: την αναπαράσταση της ευτυχισμένης ζωής στη Μικρά Ασία, την περιγραφή της καταστροφής του 1922 και την παρουσίαση της ένταξης των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο.¹¹

Αναλυτικότερα, η οριστική απώλεια της πατρίδας, της παρουσίας, των αγαπημένων προσώπων και οι δυσβάστακτες συνθήκες ζωής που αντιμετώπισαν οι πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα συνετέλεσαν ώστε να παρουσιάζεται στα λογοτεχνικά κείμενα η προηγούμενη ζωή τους συνήθως εξιδανικευμένη και ο τόπος τους ισοδύναμος με τη Γη της Επαγγελίας. Η ανασύσταση του χώρου, που δεν λειτουργεί απλώς ως πλαίσιο δράσης, αποτελεί συχνά έναν από τους κύριους συγγραφικούς στόχους. Μάλιστα στα περισσότερα έργα η ευτυχία των προσφύγων στην ιδιαίτερη πατρίδα τους ζωγραφίζεται εντονότερα, καθώς συνδυάζεται με την αντίθετη εικόνα: την περιγραφή της καταστροφής και της προσφυγιάς. Ας λάβουμε, επίσης, υπόψη, ότι οι πρόσφυγες του '22, δεν απομακρύνθηκαν απλώς βίαια από την πατρίδα τους, όπως συμβαίνει σε πολλές περιπτώσεις εξορίστων, οικονομικών και πολιτικών προσφύγων ή φυγάδων. Η ίδια η μικρασιατική πατρίδα «χάθηκε» ολοκληρωτικά, διότι είτε καταστράφηκε, όπως στην περίπτωση της Σμύρνης, είτε κατοικήθηκε εξ ολοκλήρου από Τούρκους. Και στις δύο περιπτώσεις η απώλεια ήταν οριστική.

Η κοσμοπολίτικη Σμύρνη πρωταγωνιστεί σε μια πολύ μεγάλη σειρά έργων.¹² Είναι η μόνη ελληνική πόλη που ονομάζεται σε τόσους τίτλους λογοτεχνικών και όχι μόνο βιβλίων. Η περιγραφή της φυσικής ομορφιάς, των πολύβουων συνοικιών, του πολυφυλετικού πληθυσμού, ακόμη και του χαρακτηριστικού τύπου της Σμυρνιάς, έγιναν κοινοί τόποι της λογοτεχνίας μας.¹³

¹¹ Βλ. και Καφετζάκη 2003, 7: «η θεματική παρουσιάστηκε σε τρεις εκδοχές· ως αναπλάσεις της ζωής στις χαμένες πατρίδες, ως χρονικά του πολέμου, της αιχμαλωσίας, του διωγμού, και τέλος ως απόδοση της περιπέτειας που αποτέλεσε η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία». Βλ. στο ίδιο «2.1 Αποτιμήσεις της κριτικής», 66-81. Ο Doulis (1977) κατατάσσει τα έργα της μεσοπολεμικής περιόδου που εξετάζει στις ακόλουθες κατηγορίες: α) αφηγήσεις αιχμαλωσίας, β) η προσφυγική εμπειρία και γ) ήχοι ενός ακόμη πολέμου (Doulis 1977, 48).

¹² Στην εργασία μου δεν σχολιάζω την περίπτωση της Κωνσταντινούπολης, διότι η τύχη αυτής της πόλης και των Ελλήνων κατοίκων της παρουσιάζει αρκετές ουσιαστικές διαφορές από την τύχη του μικρασιατικού ελληνισμού.

¹³ Στην αρχή αρκετών μυθιστορημάτων, όπως για παράδειγμα στη *Νιόβη* του Κώστα Ζουμπουλίδη (εκδόθηκε το 1926 και είναι πιθανότατα το πρώτο μυθιστόρημα στο οποίο περιγράφεται η ζωή στη Σμύρνη και η καταστροφή της), δίνεται μια πανοραμική περιγραφή της πόλης από τη θάλασσα, ένα είδος περιήγησης από έναν αφηγητή που προσεγγίζει τον χώρο απέξω, διασχίζοντας το Αιγαίο για να φτάσει στα μικρασιατικά παράλια. Ωστόσο, ο συγγραφέας που κατόρθωσε να αποδώσει αριστοτεχνικά την ατμόσφαιρα, τον πολιτισμό και τα ήθη της χαμένης

Από όλες τις μικρές και μεγάλες πολιτείες της Ανατολικής Θράκης, του Πόντου και της Μικράς Ασίας, που χάθηκαν το 1922, η Σμύρνη έγινε το σύμβολο της μεγάλης καταστροφής, του θανάτου τόσων αθώων ψυχών, της αναλγησίας των ξένων δυνάμεων. Σύμβολο αλλά και όριο, φυσικό και ανυπέρβλητο για όσους βρέθηκαν κυνηγημένοι από τη φωτιά και από τους Τούρκους στην ακτή μπροστά στο Αιγαίο, όριο για να μετρηθεί το μίσος που χωρίζει τους λαούς, η παράλογη βία αλλά και η πίστη στον άνθρωπο. Η «καταστροφή της Σμύρνης» φαίνεται να αποδίδει συνεκδοχικά το μέγεθος όλης της απώλειας.

Ας σημειωθεί ότι στα περισσότερα μυθιστορήματα γίνεται λόγος έστω και για ένα πέρασμα του ήρωά τους από τη Σμύρνη, ακόμη κι αν το κύριο μέρος της υπόθεσής τους διαδραματίζεται μακριά, ενώ οι συγγραφείς εστιάζουν επίμονα στην περιγραφή της φωτιάς και της καταστροφής.

Αντίστοιχα στο επίπεδο των ηρώων κυριαρχούν δύο μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες, οι γηγενείς και οι πρόσφυγες. Η ιδεολογική, πνευματική, κοινωνική και πολιτική σύγκλιση ή απόκλιση μεταξύ των δύο αυτών ομάδων διακρίνεται πολύ καθαρά στα έργα και εξαρτάται κυρίως, όπως ήδη ανέφερα, από την καταγωγή του συγγραφέα. Στο δίπολο πρόσφυγας/ντόπιος (παλαιοελλαδίτης, όπως αναφέρεται σε αρκετά από τα πρώτα έργα) ο αντιθετικός ποιοτικός χαρακτηρισμός: *καλός vs κακός* αντιστρέφεται συνεχώς.¹⁴

Μια άλλη μεγάλη ομάδα πληθυσμού που εντάσσεται στο θέμα είναι οι Τούρκοι, τόσο ως ντόπιος πληθυσμός στις περιοχές απ' όπου ξεριζώθηκαν οι Μικρασιάτες πρόσφυγες, όσο και ως πρόσφυγες οι ίδιοι, που έφυγαν αναγκαστικά από την Ελλάδα με την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1923. Είναι άξιο προσοχής ότι σε όλα τα έργα που περιλαμβάνονται ως ήρωες γίνεται σαφής διάκριση ανάμεσα στους καλούς Τούρκους με τους οποίους η συμβίωση ήταν αρμονική, και στους σαδιστικά σκληρούς εχθρούς που συμμετείχαν στον αφανισμό του Ελληνισμού της Ανατολής.

Σε σχέση με τους λογοτεχνικούς ήρωες ένα άλλο στοιχείο, που επαναλαμβάνεται σε όλα τα έργα που αναφέρονται στο 1922, είναι ο εξευτελισμός του ανθρώπου, όχι απλώς ο θάνατος, αλλά τα βασανιστήρια, οι βιασμοί, η σωματική και ψυχική κατάπτωση των θυμάτων, η κτηνώδης βαρβαρότητα των διωκτών τους. Ο Μικρασιάτης στη διάρκεια του διωγμού, αλλά και αργότερα ως πρόσφυγας προβάλλεται κυρίως ως ένα σώμα σε οδύνη, που πασχίζει να γιατρέψει τις πληγές του και να καλύψει τη γύμνια του, ενώ τα αισθήματα που

πολιτείας, ζωντανεύοντας παράλληλα μια σειρά ανθρώπινων τύπων στις σελίδες του, είναι αναμφισβήτητο ο Κοσμάς Πολίτης με το μυθιστόρημα *Στου Χατζηφράγκου* (1962).

¹⁴ Ο Τάσος Αθανασιάδης στους δημοσιευμένους αρκετές δεκαετίες μετά την καταστροφή δύο τελευταίους τόμους του μυθιστορήματος *Τα παιδιά της Νιόβης* (1995) επιχειρεί να προβάλει την «ιδιοφυία» των προσφύγων, παρουσιάζοντας τον επιτυχημένο αγώνα της ενσωμάτωσής τους στην οικονομική, κοινωνική και πνευματική ζωή του ελλαδικού χώρου.

κυριαρχούν είναι ο φόβος και η ντροπή.¹⁵ Το μοτίβο του πάσχοντος σώματος συνδέεται σε αρκετά έργα με δύο άλλα επιμέρους θέματα της εποχής, την προσβολή από φυματίωση ή την γυναικεία πτώση στην πορνεία.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό μοτίβο που συναντάμε σε πολλά κείμενα είναι η τελετουργική πορεία των προσφύγων, είτε πρόκειται για την αναχώρησή τους από τα πατρογονικά εδάφη και επομένως η μετακίνησή τους προς τη θάλασσα (Η. Βενέζης, *Αιολική γη*, 1943, Ν. Καζαντζάκης, *Οι αδερφοφάδες*, 1963), είτε για της άφιξή τους στον τόπο της νέας εγκατάστασής τους (Ν. Καζαντζάκης, *Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, 1954, Η. Βενέζης, *Γαλήνη*, 1939).¹⁶ Ένα αντίστροφο μοτίβο αποτελεί ο ξεριζωμός των Τούρκων που παρουσιάζεται με συγκίνηση σε έργα, όπως *Το χρονικό μιας πολιτείας* (1938) του Παντελή Πρεβελάκη ή ακόμη και πολύ πρόσφατα στο *Ο αιώνας των λαβυρίνθων* (2002) της Ρέας Γαλανάκη.

Συγκριτικά με τα έργα που αναφέρονται στη ζωή στις «χαμένες πατρίδες» και στην καταστροφή, τα λογοτεχνήματα που εστιάζονται στην τραυματική εμπειρία του ξεριζωμού και την εγκατάσταση των προσφύγων στον ελλαδικό χώρο είναι καταφανώς λιγότερα. Ίσως γιατί η μνήμη όφειλε να καταγράψει κυρίως τη χαμένη ομορφιά και τη φρίκη της απώλειας, ενώ η ένταξη των προσφύγων στο νέο τόπο διαμονής τους συνέβαινε σταδιακά και με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με το χώρο και τις ομάδες πληθυσμού. Η μεγάλη, όμως, αυτή διαφορά αμβλύνεται, αν υπολογίσουμε ότι σε πάρα πολλά πεζά γίνεται λόγος, παράπλευρα προς την κύρια υπόθεση, για τους πρόσφυγες. Στα έργα αυτής της δεύτερης κατηγορίας, δίνεται κυρίως το κλίμα της εποχής με χαρακτηριστικές εικόνες του πλήθους που θρηνεί για τους νεκρούς, αναζητά τους χαμένους, έχει ανάγκη περίθαλψης, στέγης και τροφής και όχι μόνο δεν βρίσκει συμπαράσταση από τους γηγενείς αλλά γίνεται αντικείμενο στυγνής εκμετάλλευσης.

Ωστόσο, από τα μυθιστορήματα που εξιστορούν την προσπάθεια των προσφύγων να συγκροτήσουν νέα ζωή μετά την καταστροφή, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε τα έργα κοινωνικού προβληματισμού από εκείνα στα οποία το κέντρο βάρους πέφτει απλά στην εξιστόρηση μιας ερωτικής ιστορίας ή γενικότερα των περιπετειών των ηρώων τους, ενώ το προσφυγικό ζήτημα αποτελεί μόνο το γραφικό φόντο.

¹⁵ «Αχ, γκρέμισε ο κόσμος μας! Γκρέμισε η Σμύρνη μας! Γκρέμισε η ζωή μας! Η καρδιά, τρομαγμένο πουλί, δεν ξέρει πού να κρυφτεί. Ο τρόμος, ένας ανελέητος καταλυτής άδραξε στα νύχια του κείνο το πλήθος και το αλάλιασε. Ο τρόμος ξεπερνάει το θάνατο. Δε φοβάσαι το θάνατο· φοβάσαι τον τρόμο. Ο τρόμος έχει τώρα το πρόσταγμα. Τσαλαπατά την ανθρωπιά. Αρχίζει από το ρούχο και φτάνει ίσαμε την καρδιά. Λέει: Γονάτισε, γκισούρη! Και γονατίζει.» (Σωτηρίου ³⁶1986, 313).

¹⁶ Η όλη ατμόσφαιρα του ξεσηκωμού τους θυμίζει το δημοτικό τραγούδι «Της Πάργας» για μιαν άλλη προσφυγιά, το 1819. Με τον τρόπο αυτό η λογοτεχνία δείχνει, όχι μόνο τα συνεχιζόμενα προβλήματα του ελληνισμού, αλλά και τη διαχρονική έκφραση αυτών των προβλημάτων

Από τους συγγραφείς που προσπάθησαν να προβάλουν το ζήτημα της ενσωμάτωσης των προσφύγων ξεχωρίζει η Τατιάνα Σταύρου με το μυθιστόρημά της *Οι πρώτες ρίζες* (1936), επειδή είναι η πρώτη γυναίκα συγγραφέας που καταπιάστηκε με τον αγώνα των προσφύγων και ειδικότερα των γυναικών, να ριζώσουν στη νέα τους πατρίδα. Η *Γαλήνη* (1939) του Ηλία Βενέζη, το γνωστότερο μυθιστόρημα για το θέμα αυτό, περιγράφει τον πολύπλευρο αγώνα των προσφύγων με τη μοίρα, με τον άγονο και αφιλόξενο χώρο όπου είχε καθοριστεί να κατοικήσουν, με τους ντόπιους που τους εχθρεύονται και προσπαθούν να τους διώξουν αλλά και με τα δικά τους ψυχολογικά, κοινωνικά και οικονομικά προβλήματα προσαρμογής στη νέα πατρίδα. Το «μοτίβο του ριζώματος», φανερό στον τίτλο του μυθιστορήματος της Σταύρου, και σε αντίθεση με το «μοτίβο του ξεριζωμού», εμφανίζεται και στη *Γαλήνη* με τις τριανταφυλλίες που προσπαθεί να φυτέψει ο γιατρός Βένης στην Ανάβυσσο, τον τόπο όπου διαδραματίζεται η ιστορία. Αντίστοιχα και ο Γιακουμής, ο μπαξεβάνης, στο *Στου Χατζηφράγκου*, προσπαθεί να φυτέψει λουλούδια στη νέα του πατρίδα. Επισημαίνω, ακόμη, το βιβλίο της Ιφιγένειας Χρυσόχου *Ξεριζωμένη γενιά. Το χρονικό της προσφυγιάς στη Θεσσαλονίκη* (1977), ως ένα από εκείνα που εξιστορούν το ριζωμα των προσφύγων σε άλλες περιοχές εκτός Αττικής, όπως προηγουμένως ο Στράτης Μυριβήλης είχε τοποθετήσει τους πρόσφυγες ήρωες του μυθιστορήματός του *Η Παναγιά η Γοργόνα* (1949) στη Μυτιλήνη και ο Θέμος Κορνάρος στο βιβλίο του *Το ξεκίνημα μιας γενιάς. Από τα βαλτονέρια της Μεγάλης Ιδέας* (1962) σε αγροτικές περιοχές της Θεσσαλίας και Μακεδονίας.

Ως εδώ είδαμε τα σταθερά στοιχεία που αφορούν στο θέμα. Ας δούμε τώρα ορισμένα που μεταβάλλονται και σχετίζονται με τους τρόπους αφήγησης της ιστορίας. Οι μεταβολές, όπως και οι ρήξεις που θα επισημάνω στη συνέχεια, οφείλονται σε μεγάλο βαθμό στη χρονική απόσταση ανάμεσα στο 1922 και το έτος γραφής κάθε κειμένου. Μείζονα γεγονότα, όπως ο β' παγκόσμιος πόλεμος και ο εμφύλιος, ωθούν τους λογοτέχνες να εκφράσουν καθαρά μέσα από το έργο τους την ιδεολογικοπολιτική θέση τους για τα όσα συμβαίνουν στον τόπο τους.

Στο μεσοπόλεμο, στην πρώτη χρονικά μεγάλη σειρά κειμένων υπερτονίζεται η μαρτυρία έναντι της λογοτεχνικής φαντασίας και αντανakλάται η επιθυμία να διατηρηθούν στη μνήμη, την ατομική και τη συλλογική, τα ιστορικά γεγονότα. Οι συγγραφείς διαβεβαιώνουν τους αναγνώστες τους αφενός ότι όσα γράφουν στηρίζονται σε προσωπικά τους βιώματα και δεν αποτελούν μυθοπλασία και αφετέρου ότι στόχος της αφήγησής τους είναι να διατηρήσουν άσβηστη στη μνήμη τους τη μεγάλη εκείνη εποχή.¹⁷ Από την άποψη

¹⁷ «*Η Αρχοντοπούλα της Σύμρνης*» γράφει στον Πρόλογο του ομότιτλου μυθιστορήματός του ο Παντελής Ι. Καπής «δεν έχει ούτε φιλολογικές αξιώσεις ούτε ιστορικού συγγράμματος τοιαύτας. Είναι ένα είδος Μνημοσύνου της ατυχούς Σύμρνης που τόσο άδοξα και αδόκητα απέθανε[...] Το ιστορικό μέρος της "Αρχοντοπούλας" είναι

του τρόπου αφήγησης είναι συχνή (αλλά όχι αποκλειστική) η παρουσία του αυτοδιηγητικού αφηγητή.

Πρόκειται, βέβαια, για άμεσες και εν θερμώ αντιδράσεις, στις οποίες η μαρτυρία ανταγωνίζεται την καλλιτεχνική πρόθεση. Την πρωταρχική θέση της μαρτυρίας υπογραμμίζει το γεγονός ότι αρκετοί από τους συγγραφείς όχι μόνο έζησαν τα γεγονότα αλλά και κατέθεσαν τα βιώματά τους και σε άλλα κείμενα εκτός από λογοτεχνήματα.¹⁸

Πολύ χαρακτηριστική είναι η πασίγνωστη περίπτωση του Ηλία Βενέζη, που κατέγραψε το 1924, στην εφημερίδα *Καμπάνα* της Μυτιλήνης, τη δραματική εμπειρία της σύλληψής του από τους Τούρκους το 1922 και του Γολγοθά 3000 Μικρασιατών στα εργατικά τάγματα της Ανατολής, για να την επεξεργαστεί αργότερα στο γνωστό χρονικό *Το Νούμερο 31328* (1931).

Η σημασία του «καυτού» βιοματικού υλικού ως βάσης για τη λογοτεχνική αφήγηση γίνεται φανερή σε δύο πασίγνωστες ανάλογες περιπτώσεις: στην αφήγηση του Στρατή Δούκα, *Ιστορία ενός αιχμαλώτου* (1929), που στηρίζεται στην ιστορία του πρόσφυγα Νικόλα Καζάκογλου, και στα εξίσου πολυδιαβασμένα *Ματωμένα χώματα* (1962) της Διδώς Σωτηρίου που αντλεί στοιχεία από το αυτοβιογραφικό κείμενο του Μανόλη Αξιώτη.¹⁹

Η περίπτωση της Σωτηρίου είναι πολύ ενδιαφέρουσα. Ακολουθεί μεν στο μυθιστόρημα του 1962 τη μαρτυρία υπαρκτού προσώπου, όπως στηρίχτηκε στο πρώτο μυθιστόρημά της στη δική της εμπειρία (*Οι νεκροί περιμένουν*, 1959), αλλά σαφώς ενδιαφέρεται να αποδώσει όχι την ατομική κατάθεση αλλά το συλλογικό δράμα σε μια πολιτικά ευκρινή ερμηνεία των γεγονότων και με απόδοση των ευθυνών. Ανάλογη είναι η περίπτωση του μυθιστορήματος του Κοσμά Πολίτη *Στον Χατζηφράγκου* (1962), το οποίο εγκαινιάζει τα πολυφωνικά μυθιστορήματα γύρω από το θέμα.²⁰

αυθεντικών· είναι μέρος των αναμνήσεων του συγγραφέως, ο οποίος είχε την ... τραγική ευτυχία να αποβιβασθή πρώτος εις Σμύρνην άμα τη υπογραφή της ανακοχής και να παρακολουθήσει όλην την Μικρασιατικήν εκστρατείαν εγκαταλείψας το Μικρασιατικόν έδαφος μαζί με τους τελευταίους Έλληνας στρατιώτας.» (Καψής 1927, 7).

¹⁸ Δύο παραδείγματα από τα πρώτα χρόνια μετά το 1922 είναι ενδεικτικά αυτής της διπλής τάσης: της αφήγησης που στηρίζεται ως ένα βαθμό στη μυθοποίηση και τη φαντασία και εκείνης που μνημονεύει αποκλειστικά πραγματικά γεγονότα. Ο Π. Ι. Καψής εκτός από το μυθιστόρημα *«Η Αρχοντοπούλα της Σμύρνης»* εξέδωσε και το βιβλίο *Δημοσιογραφικά αναμνήσεις. Πώς επήγαμε στη Σμύρνη και πώς εφύγαμε* (1934). Επίσης, ο ανθυπολοχαγός Ιωάννης Α. Βενάρδος τυπώνει την ίδια χρονιά, το 1930, δύο βιβλία: *Ο ουλαμός του Αφιόν Καραχισάρ* με τις αναμνήσεις του από την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, και τη συλλογή *Αζέχαστος πόνος και άλλα διηγήματα* με επαινετικό πρόλογο του Γρ. Ξερόπουλου.

¹⁹ Η αναφορά στους τρεις αυτούς σημαντικούς Μικρασιάτες λογοτέχνες υπογραμμίζει μιαν άλλη παράμετρο του ζητήματος, την αξιολογική κατάταξη των κειμένων. Πράγματι, μεγάλο μέρος των λογοτεχνημάτων για την εθνική δοκιμασία του 1922 και την προσφυγιά, αν και συγκινεί γιατί αποτυπώνει τα μαρτύρια των προσώπων που δρουν στις σελίδες τους, δεν έχει καλλιτεχνική αξία. Αντίθετα, τα έργα που ξεχώρισαν, πραγματοποίησαν αλληπάλληλες εκδόσεις και διαβάζονται ακόμη και σήμερα είναι αυτά στα οποία το βίωμα της Μικρασιατικής καταστροφής μετουσιώθηκε «με καιρό και με τρόπο» σε έργο τέχνης.

²⁰ Το χαρακτήρισα πολυφωνικό όχι μόνο ως αφηγηματική σύνθεση αλλά και για την ποικιλία των ιστοριών και των ηρώων του. Πολυφωνικό είναι και το μυθιστόρημα του Τάσου Αθανασιάδη, *Τα παιδιά της Νιόβης* (τόμοι 4,

Είναι γνωστό ότι τεχνοτροπικοί πειραματισμοί δεν ευδοκίμησαν γενικά στην πεζογραφία μας, που είναι κυρίως ρεαλιστική. Προς την κατεύθυνση ενός πολύ πρώιμου «μαγικού ρεαλισμού», που οδηγούσε αχνά η *Αιολική γη* του Βενέζη, δεν είχαμε άλλα αξιόλογα παραδείγματα.²¹ Μοναχικό παράδειγμα μιας εντελώς διαφορετικής επεξεργασίας του γνωστού θέματος μέσω ονείρων, συμβόλων, φανταστικών και αλληγορικών στοιχείων παρέμεινε το *Όνειρα της Αγγέλικας* (1958) της Εύας Βλάμη. Αξιοσημείωτη είναι και η επαναξιοποίηση του μύθου των Ατρείδων τοποθετημένου το 1922 στον *Κήπο των πριγκίπων* (1966) του Νίκου Μπακόλα.

Φτάνοντας στα τέλη του 20^{ου} αιώνα παρατηρούμε μια ανανέωση στη θεματολογία της Καταστροφής του 1922. Παράλληλα με τη σταθερή παρουσία των παλαιών θεμάτων, τα νέα που αναζωογονούν τη μείζονα αφήγηση της Μικράς Ασίας είναι κυρίως τρία, τα οποία ουσιαστικά δημιουργούν ρήξη με τις παλαιότερες ομόθεμες ιστορίες. Πρώτα, η συμφιλίωση των παλαιών εχθρών, Ελλήνων και Τούρκων μέσω μιας αγάπης άλλοτε απόλυτα απαγορευμένης για λόγους φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών. Αυτό το θέμα, διατρέχει, για παράδειγμα, το μυθιστόρημα της Κατερίνας Ζαρόκωστα, *Ένα κομματάκι ουρανός* (2000) και του Κώστα Ακρίβου *Καιρός για θαύματα* (2005).

Το δεύτερο θέμα είναι η τοποθέτηση της Μικρασιατικής Καταστροφής μέσα στη συνολική ελληνική ιστορία. Είναι προφανές ότι από τα έργα μαρτυρίας ή απόδοσης του προσωπικού βιώματος έχουμε περάσει στα καθαρώς ιστορικά μυθιστορήματα. Ωστόσο, σε αντίθεση με άλλα σημαντικά ιστορικά γεγονότα, όπως οι βαλκανικοί ή οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, που χρησιμοποιήθηκαν αρκετά ακόμη και ως φόντο ποικίλων ιστοριών ή σε αντίθεση με το μεταμοντέρνο «ιστορικό» μυθιστόρημα, στο οποίο ουσιαστικά γίνεται πλάγιος σχολιασμός του παρόντος, τα γεγονότα της Μικράς Ασίας παρέμειναν θέμα στενά οριοθετημένο και στο επίκεντρο της μυθοπλασίας.

Ας σημειωθεί ότι στη δεκαετία του '50 άρχισε μια κίνηση να εξεταστούν εξελικτικά τα γεγονότα από τη Μικρά Ασία στο '40 και τον εμφύλιο.²² Σε ένα μυθιστόρημα που δεν έχει προσεχτεί γι' αυτή του τη διάσταση, στην *Πολιορκία* (1953) του Αλ. Κοτζιά, ο απεχθής ήρωας Μηνάς Παπαθανάσης, εγκληματίας συνεργάτης των Γερμανών, παρουσιάζεται να έχει

1988, 1995), λόγω της σύνθετης αφήγησης, που είναι μοιρασμένη σε τρεις φορείς. Επιπλέον, εξαιτίας της μεγάλης του έκτασης δίνει μια πλατιά εικόνα της ζωής τόσο στη Μ. Ασία όσο και στην Ελλάδα μετά το 1922.

²¹ Σήμερα, βέβαια, δεν λείπουν οι ιστορίες που διαδραματίζονται στην ανατολή, μεταφέροντας τον αναγνώστη σε ένα μακρινό ή εγγύτερο παρελθόν και αγγίζοντας ακόμη και τα όρια του μύθου ή προβάλλοντας το στοιχείο της μαγείας. Προς την κατεύθυνση αυτή αλλά χωρίς υπερβολή η Ευγενία Φακίνου είχε περιβάλει με την αίγλη του μύθου τη Μικρασιάτισσα ηρωίδα της *Το έβδομο ρούχο*, (1983).

²² Ο Doulis θεωρεί ότι τα τρομερά γεγονότα της δεκαετίας του '40 προκάλεσαν την «ανάσταση» του θέματος της Μ. Ασίας και ομαδοποιεί τα έργα που σχολιάζει στην «μυθοπλασία της ιστορίας» και στη «μυθοπλασία του μύθου» (Doulis 1977, 185).

διαμορφωθεί μέσα από τη συμμετοχή του σε προηγούμενους πολέμους και τη Μικρασιατική εκστρατεία, στην οποία αρκετές φορές ανατρέχει.

Μόλις, όμως, τώρα τελευταία το 1922 τοποθετήθηκε ουσιαστικά μέσα στη διαχρονία, ώστε να υπογραμμιστεί η συνέχεια των γεγονότων και κυρίως να επισημανθεί η μακρά πορεία των σφαλμάτων που οδήγησαν στην τραγωδία, όπως ήταν για παράδειγμα ο Διχασμός, ή η εκστρατεία στη Ρωσία το 1919, για να προβληθούν οι συνέπειες που ακόμη ταλανίζουν τον Ελληνισμό και για να εντυπωθούν τα στοιχεία που συνετέλεσαν στη διαμόρφωση του σύγχρονου Έλληνα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα βιβλία του Νίκου Θέμελη, *Η αναζήτηση* (1998), *Η αναλαμπή* (2003), *Οι αλήθειες των άλλων* (2008). Επιπλέον, ο Θανάσης Βαλτινός στο *Συναξάρι του Αντρέα Κορδοπάτη. Βιβλίο δεύτερο. Βαλκανικοί-’22* (2000) τοποθετεί τον ήρωά του στρατιώτη στη μικρασιατική εκστρατεία, όπως και ο Γιώργος Μιχαηλίδης στο δεύτερο τόμο της εν προόδω τριλογίας του *Άγιοι έρωτες. Τα χρόνια της οργής*. Ο ίδιος συγγραφέας στο μυθιστόρημά του *Τα φονικά* (1991) παρουσιάζει τους αγώνες των ηρώων του στη δίνη των εθνικών περιπετειών από το 1922 ως τη δικτατορία.

Σε μια τρίτη θεματική παράμετρο, γίνεται πλέον προσπάθεια να διερευνηθούν λογοτεχνικά τα γεγονότα από τη σκοπιά του Άλλου. Για παράδειγμα, ο Ευάγγελος Μαυρουδής στην τρίτομη *Επιστροφή στη Σμύρνη* (2010, 2011) αφηγείται τη ζωή και τις περιπέτειες όχι μόνο μιας ελληνικής αλλά και μιας τουρκικής οικογένειας και από την άποψη αυτή αποτελεί το πιο περίπλοκο σε προβληματισμούς και το πιο φιλόδοξο στη στόχευσή του έργο για τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ανάλογα, στο μυθιστόρημα της Σωτηρίας Μαραγκοζάκη, *Ο ύπατος της Σμύρνης* (2012) εξετάζεται η αμφιλεγόμενη προσωπικότητα του Αριστείδη Στεργιάδη, που ως ιστορικό πρόσωπο είχε παρουσιαστεί και σε άλλα πεζογραφήματα, αλλά όχι ως πρωταγωνιστής.

Επιπλέον, ενώ παλαιότερα το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της θεματολογίας ήταν η στήριξη των επιμέρους ιστοριών σε αλληπάλληλες αντιθέσεις: προηγούμενη ευτυχισμένη ζωή / τραγωδία της καταστροφής, καλοί / κακοί ήρωες, πρόσφυγες/ Ελλαδίτες, Έλληνες/Τούρκοι, όμορφη μικρασιατική γη/ ξερό ελλαδικό τοπίο, πλούτος /φτώχεια, στα νεότερα έργα το κύριο χαρακτηριστικό είναι η σύγκλιση: πολιτισμοί, θρησκείες, άνθρωποι αναδεικνύουν τα κοινά τους σημεία και όχι τις διαφορές τους. Εξάλλου, η ζωή στη Μικρά Ασία ή η μικρασιατική καταγωγή ενός ήρωα εντάχθηκαν σταδιακά σε μυθιστορήματα άλλης θεματολογίας, παγιώνοντας με τον τρόπο αυτό στην πεζογραφία μας τη συνεισφορά της ιστορικής περιόδου και του συγκεκριμένου τόπου στο συνολικό βίο της Ελλάδας.

Είναι προφανές ότι η μνήμη των γεγονότων γύρω από τη Μικρασιατική Καταστροφή διατηρείται άσβηστη μέσα στη λογοτεχνία μας και κυρίως στην πεζογραφία, που έχει να παρουσιάσει αρκετά πολύ αξιόλογα σχετικά έργα. Τελειώνοντας, λοιπόν, θα ήθελα να θυμίσω ότι όπως η ελληνική μυθολογία είχε ένα γονιμοποιό ρόλο στη νεοελληνική ποίηση, αντίστοιχα, η νεοελληνική ιστορία ενέπνευσε πολλούς Έλληνες πεζογράφους. Στην εργασία μου προσπάθησα να απαντήσω στο πώς αποδόθηκε μέσω της μυθοπλασίας το συγκεκριμένο ιστορικό γεγονός. Στο γιατί και με ποιο στόχο, θα δώσω μια απάντηση βασισμένη στα λόγια του Ιταλού συγγραφέα Αντόνιο Ταμπούκι: «Ο ρόλος της λογοτεχνίας είναι να φυτρώνει εκεί που δεν τη σπέρνουν, να χώνει τη μύτη της παντού. Εκεί όπου αρχίζουν οι παραλείψεις και τα καλά κρυμμένα μυστικά που οι ιστορικοί αφήνουν έξω από την ιστορία.»²³

Βιβλιογραφία

- Καφετζάκη, Τόνια: *Προσφυγιά και λογοτεχνία. Εικόνες του Μικρασιάτη πρόσφυγα στη μεσοπολεμική πεζογραφία*. Αθήνα: Εκδόσεις Πορεία 2003.
- Καυής, Παντελής Ι.: *Η Αρχοντοπούλα της Σμύρνης*. Ιστορικό μυθιστόρημα. Αθήνα: Τυπογραφικά Καταστήματα «Ακροπόλεως» 1927.
- Λιάτσος, Δημήτρης Π.: *Η μικρασιατική καταστροφή στη νεοελληνική λογοτεχνία*. Αθήνα: Το Ελληνικό Βιβλίο ²1972.
- Μαγγανάρης, Απόστολος, Μαγγανάρη, Καίτη: *Θρήνοι και παινήματα για τις χαμένες πατρίδες*. Αθήνα: Εκδόσεις «Νέα Σύνορα» 1988.
- Μηλιώρης, Ν. Ε.: «Η Μικρασιατική τραγωδία στη λογοτεχνία και την τέχνη». *Μικρασιατικά Χρονικά*, 13 (1967): 338-400.
- Παναγιωτόπουλος, Ι. Μ.: *Τα πρόσωπα και τα κείμενα. Β' Ανήσυχα χρόνια*. Αθήνα: Οι Εκδόσεις των Φίλων ²1980.
- Πολίτης, Λίνος: *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ. 1978.
- Σταυροπούλου, Έρη: «Πρόσφυγες και λογοτεχνία». Στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων 2006: 56-69.
- Σωτηρίου, Διδώ: *Ματωμένα χρώματα*. Αθήνα: Κέδρος ³⁶1986.
- Χατζημουσής, Παύλος: *Βιβλιογραφία 1919-1992. Μικρασιατική έκστρατεία-Ηττα-Προσφυγιά. (Άρθρα, αφηγήσεις, διηγήματα, μελέτες, μυθιστορήματα, περιοδικά, ποίηση, θέατρο)*. Αθήνα: Εκδόσεις Ερμής 1997.
- Brunel, Pierre, Pichois, Claude, Rousseau Andre-Michel: *Τι είναι η συγκριτική γραμματολογία; Πρόλογος-Μετάφραση-Σημειώσεις Δημήτρης Αγγελάτος*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη ³2003.
- Doulis, Thomas: *Disaster and Fiction. Modern Greek Fiction and the Asia Minor Disaster*. Berkeley - Los Angeles 1977.
- Sollors, Werner (editor): *The Return of the Thematic Criticism*. Harvard University Press 1993.
- Ταμπούκι, Αντόνιο: «Μόνο το ατελές μας συγκινεί». Συνέντευξη με την Αστερόπη Λαζαρίδου. *Το Βήμα*, 27.7.2008.
- Τοντόροφ, Τσβετάν: *Εισαγωγή στη φανταστική λογοτεχνία*. Μετάφραση Αριστέα Παρίση. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη 1991.

²³ Ταμπούκι 2008.